

CULTURAL MODELS THROUGH THE PRISM OF LANGUAGE

Associate Professor Violeta Nikolovska Ph.D

University "Gotse Delchev" - Shtip, Republic of Macedonia, violeta.nikolovska@ugd.edu.mk

Abstract: The question about the relationship between language and culture arises in philosophy, psychology and linguistics. The whole anthropological linguistics is based on the research of this relationship. Cognitive scientists investigate the structure of languages and their impact on the shaping of people's thinking. Thinking is metaphorical. Language is full of metaphorical concepts that we nowadays take as normal language. This paper will try to show a number of different linguistic structures designed to show different ways of perception of the reality around us. We are also going to try to compare some idioms in different languages. Metaphors lie in the foundation of idioms. Idioms show how we experience the world around us and in what framework we think about it. Comparing idioms we will compare different ways of thinking and different cultures.

Key words: culture, structure, concept, metaphor, language.

КУЛТУРНИТЕ МОДЕЛИ НИЗ ПРИЗМАТА НА ЈАЗИКОТ

Проф. д-р Виолета Николовска

Универзитет „Гоце Делчев“ – Штип, Република Македонија, violeta.nikolovska@ugd.edu.mk

Апстракт: Во философијата, психологијата и лингвистиката се поставува прашањето за врската меѓу јазикот и културата. Целата антрополошка лингвистика се заснова на истражувањата на оваа врска. Когнитивните научници ја истражуваат структурата на јазиците и нивното влијание на оформувањето на мислењето кај луѓето. Мислењето е метафорично. Јазикот е препол со метафорични концепти кои денес ги примаме како нормален јазик. Во трудот ќе се обидеме да прикажеме повеќе различно конципирани јазични структури кои покажуваат различни начини на перципирање на стварноста околу нас. Ќе се обидеме и да споредиме некои фразеолошки изрази во различни јазици. Во основа на фразеолошките изрази лежат метафори. Фразеолошките изрази покажуваат како го доживуваме светот околу нас и во какви рамки мислиме за него. Споредувајќи ги фразеолошките изрази, ќе споредиме различни начини на мислење, различни култури.

Клучни зборови: култура, структура, концепт, метафора, јазик.

1. ВОВЕД

За врската меѓу јазикот и културата започнало да се размислува и дебатира од оној момент кога лингвистите се соочиле со јазични структури различни од структурата на јазиците што ги познавале. Индоевропските јазици (меѓу нив и грчкиот и латинскиот), биле јазици кои биле широко истражувани уште од Стариот век, па сè до 19 век.

Првите примитивни описи на некои американски индијански и филипински јазици, почнале да се јавуваат уште од 16 век. Од втората половина на 19 век отпочнуваат анализи на семитските јазични текстови.

Фразелешките модели на јазикот се слика на моделот на културата во која се создаваат. Богатството на фразеолошки изрази во јазиците е одраз на различните метафорични концепти кои се во нивната основа.

2. ЈАЗИКОТ И МЕНТАЛИТЕТОТ НА НАРОДОТ

Допирот со јазични структури, битно различни од структурата на индоевропските јазици, ги отвора прашањата за врската меѓу јазикот и погледот на светот на народот што го зборува тој јазик. Еден од основачите на лингвистичкиот психологизам во 19 век, Штајнтхал, рамките на лингвистичките истражувања ги определува на тој начин што тие треба да овозможат откривање на психологијата на народот. Тие истражувања треба да опфатат прашања за историјата и потеклото на јазикот, но и да се задржат на сродноста и на разликите во типолошките структури на јазиците. Основачот на првата лабораторија за експериментална психологија во светот, Вилхелм Вундт, сметал дека колективната психологија е резултат на заеднички живот. За да се открие таа психологија, не е доволно да се испитува само јазикот, туку треба да се испитува и целокупната култура, сите манифестации на тој заеднички живот. Сепак, најпознат лингвист кој во 19 век зборувал за врската меѓу јазикот и менталитетот на народот е Вилхелм Фон Хумболдт. Неговото запознавање со јазикот кави од индонезискиот остров Јава го довело до општолингвистички размислувања. Типологијата на јазиците го открива менталитетот на народот што ги зборува тие јазици. Според Хумболдт, јазикот е „специфична еманација на духот на еден народ, надворешен израз на една внатрешна форма, која открива одреден поглед на светот“ (преземено од Ivić, 1983: 39). Историјата на јазикот треба најтесно да се поврзува со историјата на националната култура.

Поврзувањето на културата со јазикот, особено се засилува во почетокот на 20 век, кога Европјаните, населувајќи го американскиот континент, се запознаваат со индијанските јазици. Лингвистите, соочени со проблемите при преводот, забележале дека јазиците на различни племиња различно ја структурираат сликата за стварноста за која соопштува јазикот¹. Јазикот на племето Хопи не разликува граматичка категорија време кај глаголите, но затоа пак појавите ги карактеризира по траење на минливи (чекорот, бранот, дејството на одење), трајни (камен, дрво, човек) и на полуминливи (облак). Во јазикот на Ајдахо Индијанците се развил систем на разликување на непосредност во поседувањето на дадена особина. На пример, сливата е блага самата по себе, додека кафето не е, тоа благоста ја прима од шеќерот и според тоа, тоа е посредно слатко. Овие информации се систематизирани во јазикот. Во јазикот на едно племе од јужно Мексико нема разликување на време кај глаголите, туку се граматикализира информацијата дали некое дејство се извршило по прв пат или не. Сево ова ги наведува лингвистите да почнат да размислуваат дека јазикот го омеѓува мислењето на луѓето. Дека тој претставува еден вид на рамка која го определува начинот на кој миски народот.

Тоа се темелите на антрополошката лингвистика. Еден од нејзините втемелувачи, Едвард Сапир, се залага за нова класификација на јазиците заснована на концептуалистички критериум. Според него, јазиците се различно структурирани. Образувањето на морфолошките структури е условено од стремежот во јазикот да дојде до израз одреден поим за појавите. Вистинитоста на ова тврдење ја потврдуваат јаичните факти.

¹ Примерите, како и теориските поставки, ги преземаме од Ivić, 1983: 144-147, книга која дава преглед на сите лингвистички правци низ историјата и на дел од современите лингвистички истражувања.

Обидувајќи се да преведе стихови на една детска песничка на различни јазици (*Humpty Dumpty sat on a...*), Лера Бородицки² укажува на разликите меѓу јазиците. Во англиски јазик, глаголот се маркира по време (*sat vs sit*). Во Индонезиски, глаголот не може да се менува по време. Во руски јазик, кај глаголот, освен времето, за минатото треба да се маркира и родот на оној што го врши дејството. Оваа информација, во формите за минато неопределено време ја одбележува и македонскиот јазик (*седнал, седнала, седнало*). И македонскиот, и рускиот јазик, кај глаголите одбележуваат уште една информација, а тоа е информацијата дали дејството е комплетирано, целосно заокружено или не е, на примерот од песничката за која зборува Бородицки ќе треба да се знае дали господинот *седел* или *седнал*. Во турски јазик, со глаголот се граматиклизира и друга информација, а тоа е информацијата за евиденцијалноста, за тоа дали информацијата за која станува збор е восприемна директно или е чуена посредно, од друго лице, прочитана во напис во весник и сл. Категоријата прекажаност, во формите за минато неопределено време (на пр. *седнал*) наспрема засведоченост во формите за определените времиња (на пр. *седна*) ја познава и македонскиот јазик.

Јазиците не ги структурираат различно само граматичките системи, туку и лексичките системи. На пример, Ескимите имаат многу називи за бела боја. Руските говорители имаат повеќе зборови за светла и за темна сина боја. Од ова произлегува дека говорителите на овие јазици ќе бидат поспособни визуелно да ги дискриминираат нијансите на овие бои. Некои племиња, според Бородицки, наместо со поимите лево и десно, се ориентираат со називите на страните на светот. Како последица на ова, имаат подобра просторна ориентација. Бородицки споменува и студија според која шпанските и јапонските говорители не можат да се сечат на агентите на случајните настани, како што можат говорителите на англискиот јазик, од проста причина што во каузативните реченици, агентот на каузацијата може да се испушти. И македонскиот јазик ја познава оваа граматичка појава, на пример: *Вазната се скрши*. Кога е комуникациски нерелевантно кој ја скршил вазната, се кажува само фактот дека таа е скршена. Во англискиот јазик, во активните реченици секогаш се наведува агентот на дејството. Пасивни реченици со рефлексивна замена нема.

Сите овие примери укажуваат на фактот дека јазикот го обликува мислењето на луѓето. Дека размислуваме и светот го доживуваме во рамките на категориите што ни ги налага јазикот.

Заедничкиот живот на луѓето што зборуваат различни јазици доведува до јазична интерференција и пренесување на модели од едниот јазик во другиот јазик. Како резултат на тој заеднички живот на јазиците настанува јазична конвергенција. Јазиците се доближуваат меѓу себе во своите граматички структури. Разликувањето на тоа дали информацијата за настанот, дејството е добиена непосредно или посредно, односно разликувањето на категориите засведоченост наспрема прекажаност на дејствата, македонскиот јазик ја примил од турскиот јазик, во времето на живиот контакт на овие јазици на Балканските простори. Всушност, живеењето во опкружување со несловенско население (грчко, албанско и влашко) во голема мера ја видоизменило структурата на македонскиот јазик, и не само на македонскиот, туку и на бугарскиот и на некои југоисточни српски говори³. Она што е најочигледно од промените е упростувањето на падежниот систем, поточно преминувањето од синтетички поттип на флексивни јазици во аналитички поттип на флексивни јазици (ова особено се однесува на македонскиот и на бугарскиот јазик). Можеме да го поставиме прашањето колку се променил начинот на мислење

² Lera Boroditsky, "Lost in Translation", *The Wall Street Journal*, updated July 23, 2010. <http://www.wsj.com/articles/SB10001424052748703467304575383131592767868>

³ Повеќе за ова кај Илиевски, 1988.

како резултат на овие промени. Дали Македонците и Бугарите и говорителите на останатите јазици од Балканскиот јазичен сојуз започнале да мислат повеќе аналитички од синтетички? На овие прашања одговор можат да дадат психолозите и когнитивната лингвистика.

3. ФРАЗЕОЛОШКИТЕ ИЗРАЗИ ОДРАЗ НА КУЛТУРАТА НА НАРОДОТ

Од лингвистички аспект, фразеолошките изрази, фраземите или идиомите се дефинираат како: изрази во кои заедничкото значење на зборовите од кои се состојат е различно од индивидуалните, посебни значења на зборовите дефинирани во соодветни речници⁴; изрази чие значење не може да се предвиди од вообичаените значења на нивните конститутивни елементи или од општите граматички правила на јазикот и кои не се конституенти на вакви изрази⁵; традиционален начин да се искаже нешто, идиомите често немаат смисла ако се разбираат буквално⁶.

Фразеолошките изрази, поради овие нивни карактеристики, не можат да се преведуваат буквално. Тие се специфични за секој јазик. Нивното преведување не треба да биде сума од значењето на елементите во изразот, туку тие треба да се преведуваат по смисла. Тие се дел од фолклорот на еден народ, дел од неговата култура. Во излагањето што следи, ќе споредиме фразеолошки изрази кои се однесуваат на концептот на *срам* во три јазици: македонски, руски и англиски, обидувајќи се да укажеме на сличностите и разликите во структурирањето на фразеолошките изрази во трите јазици.

Срамот е емоција која не директно достапна за перцепција на човекот, туку се подразбира преку прототипна надворешна манифестација, како што е поцрвенувањето, наведнувањето глава, свртувањето на погледот. Во јазикот се концептуализира преку метонимиски и метафорички модели. Мирчевска-Бошева (Мирчевска-Бошева, 2013-2014) ги споредува фразеолошките модели на концептот *срам* во рускиот и во македонскиот јазик. Истакнувајќи дека со помош на фразеологијата се проникнува во моралните и културните вредносни системи на еден народ, во културните варијации и разлики (...), таа забележува дека при ексерпцијата што ја вршела, изделила поголем број на фразеолошки изрази што се однесуваат на концептот *срам* во македонскиот, одошто во рускиот јазик (65 македонски фраземи наспрема 41 руска). Интересен е фактот што за различните емоции, во рускиот јазик авторката регистрирала многу поголем број фраземи (160) одошто за емоцијата срам (41). Во фраземите во двата јазици доминираат соматски лексеми. Разликите меѓу рускиот и македонскиот јазик се незначителни во изборот на лексемите. Во македонските фраземи доминираат лексемите *образ*, *глава* и *нос*, додека во рускиот јазик доминираат лексемите *лице*, *уши* (се црвене до уши) и *јазик* (се губи моќта на зборување). Лексемата *очи* се среќава подеднакво во двата јазици. Примери од македонскиот јазик⁷: *со бел образ*; *обели образ*; *наместо образ*, *има ѓон*; *нема ни срам, ни образ*; *го изгуби образот*; *има образ* (обично со негативна конотација: не се срами да каже или да направи нешто нечесно, непристојно), *образот со вода не се мие, како имаш лице!* (= како не ти е срам!); *не може да го погледне в очи*; *без око да му трепне* (обично со негативна конотација – не чувствува страв или грижа за нешто или

⁴ English idioms & Idiomatic Expressions from the website: UsingEnglish.com <http://www.usingenglish.com/reference/idioms/> (retrieved November 04, 2015).

⁵ idiom. From the website <http://dictionary.reference.com/browse/idiom> (retrieved November 04, 2015).

⁶ idiom. (n.d.). *The American Heritage® New Dictionary of Cultural Literacy, Third Edition*. Retrieved November 04, 2015, from Dictionary.com website: <http://dictionary.reference.com/browse/idiom>.

⁷ Примерите се од: Велковска, 2008 и Мирчевска-Бошевска 2013-2014.

некого); *ни срам ни перде; донесе срам; го изеде срам; пукна брука (срам); наведена глава (= се посрами); со кои очи да се покаже; стави глава в пазува (од срам); го ведне погледот (од срам); наведнува очи; не може да им погледне в очи; наведена глава; го омацури носот; со обесен нос.* Примери од рускиот јазик⁸: *потерять лицо; кровь бросилась в лицо; кров кинулась в лицо; краска бросилась в лицо, краска залила лицо; покраснеть до ушей; уши горят (у кого); опустить взгя; опустить глаза (в землю); глаз не поднимать; стыдно в глаза смотреть (кому); язык не повернулся; слова застряли в горле; проглотить язык; потерять дар речи; обелить (кого-то).*

И во двата јазика, образот (или лицето) е симбол за честа. Тој се губи при нечесни постапки, се валка, но и се обелува (се симнува срамот од него или со некоја постапка се подигнува честа на човекот). Образот со вода не се мие. Очите, а и главата која ги носи на себе, се другата важна компонента при изразувањето на концептот на срамот. Засрамениот човек го симнува погледот, го избегнува погледот, ја наведнува главата. Дури може и „да си го голтне јазикот“, да ја загуби силата да зборува. Му доаѓа „да пропадне в земја“, да го снема⁹. Овие манифестации на срамот се карактеристични за двете култури кои ги анализираме преку нивните фраземи, а како што ќе видиме тие се карактеристични и за англо-саксонската култура.

И во англискиот јазик, образот се губи (*lose face*¹⁰). Се гледа некого в лице или во очи кога не се чувствува срам: *Can you look me in the eye and tell me you're not lying? I'll never be able to look her in the face again!* Сепак, во англискиот јазик, барем во изворите што ги консултираме, не најдовме идиоми на спуштање на глава, наведнување поглед од срам.

Спуштањето глава и наведнувањето поглед можат да се доведат во врска со ориентациската метафора *Harpy is up / Среќата е горе* (Она што е во врска со среќата е исправено.)¹¹. Исправената глава значи чест, среќа, здравје, додека спуштената срам, тага, непријатност, болка, болест.

И во македонскиот и во англискиот јазик постои еден ист фразем: *има образ да направи нешто / have the face to do something* (BrE, informal), со значење 'не се срами да направи нешто што е непристојно'. Во овој контекст можеме и да го разгледуваме македонскиот фразем *Како имаи лице!*, со значење 'како не ти е срам'.

Во трите култури што ги разгледаме и соодветно во трите разгледувани јазика, се црвенеа од срам: *поцрвене од срам; крвта му удри в глава; краснеть от стыда*. Англиските изрази се: *to blush with something / at something; to blush with embarrassment / shame*. Во македонскиот и во рускиот јазик, срамот се доживува како болест, па може и да се умре од срам: *го изеде срам; жив срам го јаде; умира од срам; умереть от стыда*.

4. ЗАКЛУЧОК

⁸ Примерите се од Мирчевска-Бошевска, 2013-2014.

⁹ На руски јазик: *не зная куда себя девать / деть; спрятаться под диван от стыда; сквозь землю провалиться*. На македонски: *не знае каде да се дене; в земја да пропадне; жив в земја пропадна; потона од срам*.

¹⁰ Како извор за фразеолошките изрази во англискиот јазик ни послужија: Мургоски, 1996 и Hornby 2006.

¹¹ За метафоричните концепти кои управуваат со нашето мислење и дејствување, меѓу нив и за споменатиов концепт, зборуваат Лејкоф и Џонсон (Lakoff and Johnson, 2003).

Светот го перципираме преку јазикот којшто го зборуваме. Јазичните структури ни ги налагаат категориите во кои размислуваме. Учењето на странски јазици е учење и на нови пристапи на категоризирање на појавите во стварноста. Фразеолошките изрази се фолклорните елементи на еден јазик. Во нивната основа лежат метафорички и метонимиски концепти. Фразеолошките изрази што се однесуваат на концептот *срам* ја потврдуваат оваа теза. Тие ја отсликуваат ориентациската метафора *Среќата е горе / исправена (Happy is up)*. Оној што се срами го спушта погледот, ја наведнува главата, му доаѓа да пропадне в земја, па дури и да умре од срам. Позитивните работи се поставени исправено. Негативните, дури и во природата (на пример цвеќето венее) се поставени спуштено, надолу. Така е и со срамот. Тој концепт е заеднички за различните култури во кои го истражувавме: во македонскиот, рускиот и англискиот јазик. Заедничко за трите јазици е и поврзувањето на честа и срамот со образот, лицето на човекот. Човекот го губи образот, но и го обелува образот. Некому образот му е како ѓон. Третата група фраземи ја одразува физиолошката манифестација на чувството на срам, како што е поцрвенувањето, па дури и губењето на моќта на говорот. Фразеолошките изрази поврзани со концептот на *срам* во македонскиот, рускиот и англискиот јазик покажуваат слични модели. Тоа укажува на универзалноста на чувството и неговите манифестации, но и на блискоста на културите.

5. ЛИТЕРАТУРА

- [1] С. Велковска, Македонска фразеологија со мал фразеолошки речник, Велковска С, Скопје, 2008.
- [2] П. Хр. Илиевски, Балканолошки лингвистички студии, Институт за македонски јазик „Крсте Мисирков“, Скопје, 1988.
- [3] Б. Мирчевска-Бошева, За фразеолошката слика на концептот *срам* во рускиот и во македонскиот јазик, Годишен зборник на Филолошкиот факултет „Блаже Конески“, бр. 39 – 40, стр. 243 – 254, 2013 – 2014.
- [4] З. Мургоски, Македонско – англиски речник на идиоми / Macedonian – English Dictionary of Idioms, Зозе Мургоски, Скопје, 1996.
- [5] L. Boroditsky, Lost in Translation, The Wall Street Journal, updated July 23, 2010. <http://www.wsj.com/articles/SB10001424052748703467304575383131592767868>.
- [6] A. S. Hornby, Oxford Advanced Learner's Dictionary, Oxford University Press, 2006.
- [7] M. Ivić, Pravci u lingvistici, Državna založba Slovenije, Ljubljana, 1983.
- [8] G. Lakoff & M. Johnson, Metaphors we live by, The University of Chicago Press, Chicago and London, 2003.
- [9] English idioms & Idiomatic Expressions from the website: UsingEnglish.com <http://www.usingenglish.com/reference/idioms/> (retrieved November 04, 2015).
- [10] idiom. From the website <http://dictionary.reference.com/browse/idiom> (retrieved November 04, 2015).
- [11] idiom. (n.d.). *The American Heritage® New Dictionary of Cultural Literacy, Third Edition*. Retrieved November 04, 2015, from Dictionary.com website: <http://dictionary.reference.com/browse/idiom>.

